

احوال شیخ محمود خوش دهان و معرفی نسخه معرفت السلوک

امیرعباس خان
دانشجوی دکتری (سال آخر)
بخش فارسی، دانشگاه دهلی، هند
abbasameer59@gmail.com

چکیده

مقاله حاضر درباره احوال، آثار و افکار محمود خوش دهان بیجاپوری است. به خصوص در این مقاله نسخه خطی معرفت السلوک معرفی شده است. و نسخه خطی این اثر ارزشمند حدوداً شانزده است، که در کتابخانه هند و بیرون هند نگهداری می شود. بنده مورد مطالعه آورده است. معرفت السلوک یکی مهمترین آثار عرفانی محمود خوش دهان در زمینه تصوف و سیر و سلوک است. و موضوع کتاب در شرح گفتار مولای متقیان حضرت - علی □: «من عرف نفسه، فقد عرف ربه» است. (هرکه خودش را شناخت او خدای خویش را شناخت) این کتاب مشتمل به خود شناسی و خدا شناسی است. مصنف از سلسله چشتیه و قادریه هردو سلسله ارادت خاصی داشت. بدین سبب این اثر را از دیدگاه تعلیمات چشتیه و قادریه تفسیر و تاویل کرده است. او این کتاب را پس از فوت مرشد خود شاه برهان الدین جانم (۹۹۰- هجری) نوشته است، تا به شرح آموزه و اندیشه های مرشد پردازد. مؤلف در دوره عادل شاهایان در عصر ابراهیم عادل شاه ثانی معروف به «جگت گرو» زندگی می کرد. این همه اطلاعات در این مقاله آمده است.

کلیدواژه ها: چشتی، خوش دهان، معرفت السلوک، تعلیمات چشتیه و قادریه، واجب-الوجود، ممکن الوجود، ممتنع الوجود، عارف الوجود، واحد الوجود، نه بطون، تنزلات-سئه، وحدت وجود.

در سرزمین بیجاپور صوفیه و دانشمندان متعددی متولد شدند که به دلیل کشف و کرامت و علم و فضل شان در سراسر جهان معروف اند. از جمله خانواده های متصوفان مشهور خانواده شیخ محمود ابن الحق چشتی ملقب به خوش دهان نیز است. او توسط روحانی، تصرفات باطنی و خدمات مذهبی دل های اهل دکن را به دست آورد.²¹

²¹ . مقدمة كشف الوجود ص ۲۸۶ / سيد شاه امين الدين علي اعلى حیات اور کارنامے، ص ۹

محمود خوش‌دهان پسر داؤد قریشی در قرن شانزدهم میلادی در بیجاپور متولد شد. پدر بزرگ او بدرالدین بدر عالم شاه حبیب‌الله قادری بیدری بود که در زیر سایه وی به کسب تعلیم و پرورش پرداخت. و بیعت و ارادت در سلسله قادریه از جدّ مادری خود داشت. زمان ابتدائی زندگی او در «مهدآباد» بیدر گذشت سپس به بیجاپور بازگشت و از شاه برهان‌الدین جانم در خانواده چشت بیعت و خلافت را فراگرفت. سلسله بیعت و خلافت از پنج واسطه به مخدوم سید محمد حسینی گیسودراز می‌رسد. چنان که صاحبان روضه-الاولیاء، مشکاة‌النبوة، تذکرة قادری، حدیقة رحمانی و معرفت السلوک همه کتاب‌ها بر این سخن متفق هستند.²²

مؤلف مشکاة‌النبوة نوشته است: که خلافت قادریه از شاه ابوالحسن قادری یافت. این هردو قول درست است که وی از هردو سلسله قادریه و چشتیه می‌باشد و در هردو سلسله قادریه و چشتیه مریدان و طالبان حق را خرقة بیعت و خلافت می‌دادند.²³

محمود خوش‌دهان در حقیقت همشیر زاده شاه ابوالحسن قادری و شاه مصطفی قادری بود و استاد و مرشد شاه امین‌الدین علی اعلی هم بود. چنانچه صاحب روضه‌الاولیاء می‌نویسد:

«به حکم وصیت آن حضرت (شاه برهان‌الدین جانم) استاد و پیر و تربیت حضرت شاه امین‌الدین علی اعلی گشتند»²⁴

مؤلف روضه‌الاولیاء درباره لقب خوش‌دهان می‌نویسد:

«که سبب اشتهار آن حضرت به خوش‌دهان می‌گویند که قدری دهان آن حضرت کج بوده است مردم کج دهان گفتند فقرای ایشان تبدیل کرده به خوش‌دهان شهرت داده‌اند»²⁵

حضرت امین‌الدین علی درباره شیخ محمود چشتی نوشته است:

«چون او صحبت می‌کرد از دهن وی بوی خوشگوار می‌آمد، این بخشش خدا است»

²² . ترجمه روضه‌الاولیاء ۱۲۴

²³ . مشکاة‌النبوة، برگ ۱۹۴ (او-ایم-ایل) حیدرآباد / ترجمه روضه‌الاولیاء بیجاپور، ص ۱۲۴

²⁴ . روضه‌الاولیاء بیجاپور، ص ۲۶۶

²⁵ روضته‌الاولیاء برگ ۲۶۷

صاحب روضه‌الاولیاء خوش‌دهان را از بزرگان کامل، عارف و اهل دل نوشته است.²⁶ مولف تذکره اولیای دکن ذکر کرده است: که او خوش سیرت و نیک طینت بود و صاحب کشف و کرامت و مکاشفه بود. با توجه و بر اثر محبت های ایشان بسیاری افراد منحرف راه راست گرفتند و متدین شدند.²⁷

محمود خوش‌دهان یک شاعر برجسته در زمان خود بود. و در زبان فارسی و دکنی شعر می‌سرود. و «محمود» تخلص می‌کرد. وی در حکومت عادلشاهیان در عصر ابراهیم عادل شاه ثانی معروف به «جگت گرو» زندگی می‌کرد. محمود خوش‌دهان فقط یک پسر داشت. و نام او شیخ مصطفی بود. این هم خود عارف و شاعر بود.

در تاریخ وفات محمود خوش‌دهان اختلاف نظر است. تاریخ وفات او درست معلوم نیست. چنانچه صاحب تذکره اولیای دکن و مولف تاریخ زبان اردو (اردوے قدیم) نوشته است: که وفات ایشان حدوداً در سال ۹۶۵ هجری و واقع شد.²⁸

ولی طبق نظر دکتر حسینی شاهد که در کتاب خود «سید شاه امین‌الدین علی اعلی حیات اورکارنامه» نوشته است: که این تاریخ وفات درست نیست. چون خوش‌دهان بعد از مرگ شاه برهان‌الدین جانم در سال (۹۹۰-هجری) هم زنده بود. و تربیت شاه امین-الدین علی اعلی به عهده ایشان بود. دکتر حسینی شاهد درباره تاریخ وفات وی را از کتاب شان دو ماده تاریخ نقل کرده است:

۱- کلید طریقت به لطف معبود

۲- محمود خوش‌دهان نام مبارک²⁹

بر این اساس وفات محمود خوش‌دهان در سال ۱۰۲۶ هجری و ۱۰۶۴ هجری

برآمد می‌شود.

«مرقد ایشان (محمود خوش‌دهان) بیرون حصار بیجاپور طرف دروازه شه پور متصل به روضه شاه امین‌الدین علی صاحب درجنت ماله است»³⁰

²⁶ روضه‌الاولیاء بیجاپور، ص ۱۲۴

²⁷ تذکره اولیای دکن ص ۷۹۵/۷۹۶

²⁸ تذکره اولیای دکن جلد ۲ ص ۷۹۶

²⁹ امین‌الدین علی اعلی حیات اورکارنامه ص ۱۲۶

³⁰ سید شاه امین‌الدین علی اعلی حیات اورکارنامه، ص ۱۲۷ / تصوف برصغیر، ص ۲۰۷

محمود خوش‌دهان مانند مرشدش کثیرالتصانیف بود. تعداد آثار منظوم و منثور او به زبان فارسی و دکتی دوازده اثر، به شرح زیر است: آثار دکتی. مثلاً مثنوی علم- الحیات، وجود نامه یا مثنوی شیخ محمود، رساله محمود خوش‌دهان، کلام محمود خوش‌دهان یا تنبیه الخلاق.

غیر از این کتاب صلاة العاشقین، رساله رویت الحق، خلاصة الارشاد، معرفت- السلوک، کشف المقامات، مفتاح النور و اشاره المعانی این همه آثار وی در زبان فارسی هستند. این چهار اثر اخیر همه در شرح حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه» تألیف شده‌اند، و نسخه خطی آن‌ها در کتابخانه دکتر ذاکر حسین دهلی‌نو نگهداری می‌شود.

اما در میان تألیفات خوش‌دهان کتاب معرفت السلوک خیلی شهرت دارد. معرفت السلوک یک نسخه خطی فارسی در منثور است که در کتاب‌های تصوف و سلوک جایگاه مهمی دارد. در این نسخه معروف‌ترین حدیث عرفانی مولای متقیان حضرت علی علیه السلام «من عرف نفسه فقد عرف ربه» توضیح و تشریح شده است. نگارنده این کتاب محمود خوش‌دهان که خود ایشان خلیفه و مرید خاص شاه برهان‌الدین جانم بود. خوش‌دهان این تصنیف را پس از فوت مرشد خود شاه برهان‌الدین جانم در سال‌های ۹۹۰-هجری الی ۱۰۲۶-هجری نوشته است. در این کتاب وی فرمودهای شاه میرانجی و سخنان مرشد خود برهان‌الدین جانم (نظام فکری) را در زبان فارسی توضیح داده است.

روش زبان فارسی معرفت السلوک روان است آن‌های که فارسی خوب بلد هستند می‌توانند این کتاب را به راحتی بخوانند و بفهمند. خلاصه منازل سلوک در این کتاب ذکر شده است. این کتاب حدود بر یکصد صفحه است، که پنج فصل و یک مقدمه دارد. در این کتاب به طبق پنج مرتبه وجود کاملاً بحث شده است که عبارتند از: واجب الوجود. ممکن الوجود. ممتنع الوجود. عارف الوجود. و واحد الوجود. سپس مؤلف جمله «من عرف نفسه» را در اول الذکر چهار وجود در (عبودیت) منقسم کرده است و حقیقت جمله «فقد عرف ربه» را در مرحله پنجم یعنی در واحد الوجود (ربوبیت) توضیح داده است. پس یافتن راه خداوند تعالی عبور این مراتب وجود است. چنانچه مؤلف گفته است که بحث واجب الوجود متعلق به نفس، ممکن الوجود متعلق به قلب، ممتنع الوجود متعلق به روح، عارف الوجود متعلق به نور و واحد الوجود متعلق به ذات و صفات حق تعالی است. چنانچه در حدیث قدسی به آن اشاره شده است: تا با دانستن آن سالک از نفس به قلب رسد و از قلب به روح رسد و از روح به نور رسد و از نور به ذات حق تعالی. مؤلف همه

وجودات را در دایره نوشته است. و هدف و شرایط سالک را بیان نموده است. و گفته که ارتقای روحانی سالک بر این پنج وجود مبنی است. سلوک را به صورت یک نظام مرتب کردن، شرایط و لوازم پراکنده را به یکدیگر پیوند دادن، ربط و تسلسل پیدا کردن میان این‌ها، هم آهنگ کردن این‌ها، برای سهولت سالک، و اضافه کردن لوازم و شرایط، تعیین وظایف هر مرتبه قرار دادن، و همه این‌ها را در جایگاهش از کارهای بزرگ و شاه میرانجی شمس‌العشاق و شاه برهان‌الدین جانم است. وضع‌کننده‌ای اصطلاحات میرانجی و جانم است.

از فصل اول تا به فصل چهارم مؤلف تعلیمات چشتیه یعنی نه بطون را مطرح کرده است. نه بطون، چهار وجود، چهار نفس، چهار قلب، چهار مکان و چهار شهادت را گویند. مثلاً چهار وجود واجب الوجود، ممکن الوجود، ممتنع الوجود، عارف الوجود است. چهار نفس مثلاً نفس اماره، نفس لوامه، نفس مطمئنه، نفس مله‌مه است، چهار قلب مثلاً قلب مضغه، قلب منیب، قلب سلیم، قلب شهید است، چهار مکان مثلاً محل هوا، محل صفا، مکان لامکان، لامکان است. چهار شهادت مثلاً شهادت مبدا، شهادت وجدا، شهادت عمدا، شهادت شهیدا و غیره. مؤلف هر یک اصطلاح و ذکر را به ترتیب نوشته است و ارتقای روحانی سالک بر این همه اصطلاحات مبنی است. سالک به این همه منازل خود را بگذارد تا به حق واصل شود و به منزل قرب حق نائل گشت.

واحد الوجود فصل پنجم است این فصل دوازده اصطلاح دارد. چون واحد-الوجود، راه توحید، ذکر جلی، مرتبه ذات، مقام قرب، وراء‌الورا، عیان ثابت لاعتین، وحدت الوجود و غیره. علاوه بر این مؤلف در فصل پنجم تعلیمات قادریه یعنی «تنزلات سته» را به وجه احسن بیان نموده است آن این است احدیت، وحدت، واحدیت، عالم ارواح، عالم مثال و عالم شهادت و غیره است. مؤلف در آخر اصطلاح وحدت الوجود را ذکر نموده است، که وحدت وجود مهمترین بحث عرفانی است، و منزل فنا است، که صوفیان وجودی در راه حق از کشف و شهود بر این منزل نایل گشتند.

در این اثر عرفانی منثور که با اشعاری از خود نویسنده و یا شاعران دیگر در هم آمیخته است. در این کتاب فرمودهای عارفان و شاعران بزرگ نام آور این زمینه مانند جنید بغدادی، حسین ابن منصور حلاج بیضاوی، مسعود بک بخارایی ملقب به حلاج ثانی، محی‌الدین ابن عربی معروف به شیخ اکبر، سید علی هجویری معروف به داتا گنج بخش، عین‌القضاة همدانی، عطار نیشابوری، حافظ شیرازی، نورالدین جامی و مولانا مغربی تبریزی، مخدوم سید محمد حسینی گیسودراز و غیره. عبارتی از عارفان دوره های این

عهد چون شاه میرانجی شمس‌العشاق و شاه برهان‌الدین جانم و امثال آن دیده می‌شود. بیشتر اقوال و سخنان این عارفان نامور از کتاب «مغز مرغزب و چهار شهادت»، «کلمة-الحقایق»، «ارشاد نامه»، «رسالة محمود خوش‌دهان» و «جام جهان نما» نقل شده است. و محمود خوش‌دهان در لابلای متن از این گفتارها زیاد استفاده کرده است. نثر معرفت‌السلوک مقفّه و مسجع است. و شیوة بیان و استدلال‌ها روشن به نظر می‌آید. چون محمود چشتی از آیات، احادیث، اصطلاحات و اشعار در متن کتاب استفاده کرده است. و این نشان دهنده تبحروی در علم قرآن و احادیث نبوی^(ص) است. محمود چشتی این کتاب را در قالب پند و اندرز نگاشته است. و از خواندن کتاب گمان می‌شود که با کسی مخاطب و متوجه است و بارها از واژه «ای سالک!» یاد کرده ولی ما می‌دانیم در آن زمان این روش میان عارفان و صوفیان رایج بود. که آن‌ها در نوشته و سروده های شان شاگردان و مریدان را به القابی «ای رفیق!» مخاطب می‌کردند. به طور مثال محمود خوش‌دهان می‌نویسد:

«ای سالک! واجب‌الوجود وجود خدای تبارک و تعالی است، که قایم است. ابد الابد به ذات خود که او را تغییر و تبدیل نباشد. و حدوث و فنا بروی روا نبود»³¹

هدف مصنف رساندن سالک تا به جایگاه عارف‌الوجود است. این درجه وجود درحقیقت نوری محمدی است. این سخن محمود خوش‌دهان است:

«سالک را باید که علی‌الدوام توفیق از حق سبحانه تعالی خواهد، تا به مرتبه محمدی علیه-السلام برسد»³²

از نشان‌های سبب شهرت کتاب معرفت‌السلوک این است، که در همه کتابخانه‌های هند و بیرون هند نسخه این کتاب نگهداری می‌شود. مثلاً کتابخانه نوربخش (خانقاه نعمت‌اللهی) تهران. کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله‌العظمی گلپایگانی، قم، ایران. کتابخانه پرفسور منظورالحق صدیقی، پاکستان. کتابخانه انجمن ترقی اردو، کراچی، پاکستان. مرکز جمعه ماجد برای فرهنگ و ثقافت، دوی، متحده عرب امارات. کتابخانه حضرت پیر محمد شاه احمدآباد، گجرات. کتابخانه درگاه عالیة چشتیه، احمدآباد، گجرات. کتابخانه نظامیه طی کالج، حیدرآباد، کتابخانه خانقاه پهلواری شریف، پتنه، بهار. کتابخانه جامعه عثمانیه حیدرآباد. کتابخانه اداره ادبیات اردو، حیدرآباد. کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد. کتابخانه مخطوطات قدیم و مرکز تحقیقات (او-ایم-ایل)،

³¹ معرفت‌السلوک مخطوطه برگ ۶

³² معرفت‌السلوک مخطوطه برگ ۷۵

حیدرآباد. کتابخانه رضا رامپور، اترپرادش. کتابخانه دکتر ذاکر حسین، دهلی نو. کتابخانه مرکز بین المللی میکروفیلم نور، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو. وغیره و در مجموع ۲۸ فهرست نسخ خطی و چاپی این اثرارشمند ذکر شده است. درباره اهمیت کتاب معرفت السلوک این سخن کافی است، که شاه ولی الله قادری حیدرآبادی (متوفی: ۱۱۵۷ هجری) این کتاب را به حکم پدرش شاه حبیب الله قادری در سال ۱۱۴۰ هجری را به زبان دکتی برگردانده است. ولی این ترجمه هنوز چاپ نرسیده است. طبق آقای دکتر محی الدین قادری «زور» این اولین کتاب در نثر اردو در عهد آصف-جای اول است.

تراجم معرفت السلوک معمولاً در کتابخانه های هند موجود هستند. مثلاً در کتابخانه (او-ایم-ایل)، حیدرآباد. کتابخانه نظام ترست، حیدرآباد، کتابخانه اداره ادبیات اردو، حیدرآباد دکن و کتابخانه انجمن ترقی اردوهند، دهلی نو.

یکی دیگر از نشان های مقبول بودن این کتاب آن است، که این کتاب تا کنون سه بار از زیور طبع آراسته گردیده است. دوباره توسط مطبع منشی نولکشور لکهنؤ، صورت چاپ گرفته است. چاپ اول در ماه ذی الحجه در سال ۱۲۹۱ هجری به مطابق اکتبر ۱۸۸۲ م است. و چاپ دوم در ماه شعبان در سال ۱۳۱۵ هجری به مطابق ژانویه ۱۸۹۸ م است. و چاپ سوم از لاهور، پاکستان در سال ۱۸۹۱ م مطابق ۱۳۰۸-۹ هجری انتشار یافت. چاپ آخر (دوم) را تا الان ۱۲۳ سال گذشت و گذشتن این سالها موجب شده است که چاپ دوم هم نمانده است. و ۱۲۳ سال برای نایاب شدن یک کتاب کافی است. این کتاب یکی از مهمترین و کارآمدترین کتاب های درباره تصوف و سلوک است. در این کتاب روش سلوک بیان شده است. از لحاظ زبان و بیان این کتاب در میان کتاب ها فضیلت آشکاری دارد.

پس از مطالعه متن معلوم می شود که بحث این کتاب فلسفی، عرفانی، فقهی و اخلاقی است. می توان به این نتیجه رسید که هدف اصلی مولف دفاع، نشر و تبیین عقیده وحدت وجود است. در آخر ما می توانیم بگویم که معرفت السلوک یکی از مهمترین اثر عرفانی به زبان فارسی در موضوع تصوف و سلوک است، که برای متبعین سلسله چشتیه و دانشمندان و پژوهشگران این رشته مأخذ مهمی است. و از آن زمان تا امروز میان ارباب علم و دانش مورد توجه قرار گرفته است.

منابع و مأخذ

مأخذ فارسی:

- * خوش دهان محمود، معرفت السلوک، نسخه خطی کتابخانه دکتر ذاکر حسین، دهلی نو.
- * قادری محی الدین مجمع الانساب نسخه خطی کتابخانه گچی محل، بیجاپور

- * ابراهيم محمد، روضة الاولياء، نسخة خطی شماره ۲۶۶ کتابخانه (او-ایم-ایل) حیدرآباد، ۱۳۱۰ھجری
- * غلام علی شاه، مشکاة النبوت، (تذکره) نسخه خطی شماره ۱۹۴ کتابخانه (او-ایم-ایل) حیدرآباد
- * زبیری محمد ابراهيم، تاریخ بیجاپور مسقی به (بساتین السلاطین)، مطبع سیدی، حیدرآباد ۱۳۳۴ھجری
- * انوشه حسن، دانشنامه ادب فارسی، جلد چهارم، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۹۹۶م
- * نوشاهی عارف، کتاب شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، جلد- اول، میراث مکتوب، ۲۰۱۲م
مآخذ اردو:
- * صدیقی، محمد اکبر الدین، مرتبه ارشاد نامہ، جامعہ عثمانیہ حیدرآباد، ۱۹۷۱م
- * ملکاپوری، محمد عبدالجبار، تذکرہ اولیای دکن، حسن پریس حیدرآباد ۱۳۳۲ھ
- * تصوف بر صغیر مین، ۱۹۸۵مین منعقدہ سیمینار (مقالات)، مکتبہ جامعہ لیمیتید نی دہلی، ۱۹۹۲م
- * صدیقی، محمد اکبر الدین، بجهت چراغ، نیشنل فائن پرنٹنگ پریس حیدرآباد، ۱۹۷۵م
- * قادری، محی الدین، دکنی ادب کی تاریخ، ایجوکیشنل بک ہاوس علیگرہ، ۲۰۱۶م
- * ہاشمی، نصیر الدین، دکن مین اردو، قومی کونسل برای فروغ اردو زبان، نی دہلی، ۱۹۸۵م
- * شاہد، حمید الدین، مرتبہ رسالہ محمود خوش دھان بیجاپوری، ایوان اردو، کراچی، ۱۶۹۱م
- * شمس العشاق، میر انجی، مغز مرغوب و چهار شہادت، حیدرآباد اردو اکیڈمی، تلنگانہ، ۱۹۶۶م
- * صدیقی، محمد اکبر الدین، مرتبہ کشف الوجود جامعہ عثمانیہ حیدرآباد، ۱۹۷۱م
- * حسینی شاہد، سید شاہ امین الدین علی اعلی حیات اور کارنامے، انجمن ترقی اردو، تلنگانہ حیدرآباد ۱۹۷۳م
- * قادری سیف اللہ، ترجمہ روضة الاولياء بیجاپور، مطبع صبغة اللہی حیدرآباد دکن، ۱۳۱۴ھجری
- * جامع اردو انسائیکلو پیڈیا، طبع قومی کونسل برای فروغ اردو زبان، نی دہلی، ۲۰۰۳م